DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-06-55 Pages: 525-535

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

ADMINISTRATIVE TERMS TRANSMITTED THROUGH ARABIC: HISTORICAL AND PRESENT-DAY MEANINGS IN UZBEK AND SPANISH

Utkir Burkhonov
Associate Professor, Samarkand State Institute of Foreign Languages
PhD in Philology
E-mail: utkirburkhon24@gmail.com
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Arabisms, administrative vocabulary, qadi, alcalde, vizier, divan, doublet, realia, historical translation.

Received: 25.10.26
Accepted: 26.10.26
Published: 27.10.26

Abstract: The article compares the historical and present-day meanings of administrative terms transmitted through Arabic in Uzbek and Spanish. The material comprises the series alcalde – cadí – qozi, alguacil – visir – vazir, aduana – diván – devon and emir – amir, with the pair adalid – dalil as additional material. The unit of comparison is not the word as a whole but an individual sense; for each sense the etymon and borrowing route, the type of referent, the scope of authority and the period of use are analysed. The study shows that in Uzbek these terms were adopted mainly through Persian-Tajik mediation, whereas in Spanish they derive from the article-bearing forms of Andalusi Arabic, and that some etymons entered Spanish twice as doublets. In the cadí – qozi series the meaning of judge is preserved, in visir – vazir the correspondence is limited to the historical sense, while in alcalde – qozi and alguacil – vazir differences in authority prevail. The author proposes a decision matrix for choosing translation equivalents according to period, referent type, scope of authority and text genre, and offers recommendations for translators and lexicographers.

ARAB TILI ORQALI TARQALGAN BOSHQARUV ATAMALARI: O‘ZBEK VA ISPAN TILLARIDAGI TARIXIY HAMDA HOZIRGI MA’NOLARI

Utkir Burxonov
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: utkirburkhon24@gmail.com

Samarqand, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: arabizmlar, boshqaruv leksikasi, qozi, alcalde, vazir, devon, dublet, realiya, tarixiy tarjima.

Annotatsiya: Maqolada arab tili orqali tarqalgan boshqaruv atamalarining o‘zbek va ispan tillaridagi tarixiy hamda hozirgi ma’nolari qiyoslanadi. Tadqiqot materialini alcalde – cadí – qozi, alguacil – visir – vazir, aduana – diván – devon va emir – amir qatorlari, qo‘shimcha ravishda adalid – dalil juftligi tashkil etadi. Qiyos birligi sifatida butun so‘z emas, alohida ma’no olinib, etimon va o‘zlashish yo‘li, referent turi, vakolat doirasi va qo‘llanish davri tahlil qilingan. O‘zbek tilida bu atamalar asosan fors-tojik vositachiligida, ispan tilida esa andalus arabchasidagi artiklli shakllardan o‘zlashgani, ayrim etimonlar ispan tiliga dublet sifatida ikki marta kirgani ko‘rsatilgan. Cadí – qozi qatorida ma’no davomiyligi, visir – vazir qatorida davr bilan cheklangan moslik, alcalde – qozi va alguacil – vazir qatorlarida vakolat farqi ustun ekani aniqlangan. Muallif tarjima muqobilini davr, referent turi, vakolat doirasi va matn janri asosida tanlashga yo‘naltirilgan qaror matritsasini taklif etadi hamda tarjimonlar va leksikograflar uchun tavsiyalar beradi.

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ТЕРМИНЫ, РАСПРОСТРАНИВШИЕСЯ ЧЕРЕЗ АРАБСКИЙ ЯЗЫК: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ЗНАЧЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ И ИСПАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Уткир Бурхонов
Доцент Самаркандского государственного института иностранных языков
доктор философии по филологическим наукам (PhD)
E-mail: utkirburkhon24@gmail.com
Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: арабизмы, административная лексика, кади, alcalde, визирь, диван, дублет, реалия, исторический перевод.

Аннотация: В статье сопоставляются исторические и современные значения административных терминов, распространившихся через арабский язык, в узбекском и испанском языках. Материалом служат ряды alcalde – cadí – қози, alguacil – visir – вазир, aduana – diván – девон и emir – амир, а также дополнительно пара adalid – далил. Единицей сравнения является не слово в целом, а отдельное значение; для каждого значения анализируются этимон и

путь заимствования, тип референта, объём полномочий и период употребления. Показано, что в узбекском языке эти термины усвоены преимущественно через персидско-таджикское посредство, в испанском – из артиклевых форм андалусского арабского, а некоторые этимоны вошли в испанский язык дважды, в виде дублетов. Установлено, что в ряду cadí – қози сохраняется значение судьи, в ряду visir – вазир соответствие ограничено историческим значением, а в рядах alcalde – қози и alguacil – вазир преобладает различие полномочий. Автор предлагает матрицу выбора переводного соответствия с учётом эпохи, типа референта, объёма полномочий и жанра текста, а также рекомендации для переводчиков и лексикографов.

Kirish. Mansab, muassasa va unvon nomlari har qanday tilda davlat boshqaruvining tarixiy tajribasini aks ettiradi. Arab tili o‘rta asrlarda Sharq va G‘arbda boshqaruv, huquq va hujjatchilikning muhim tillaridan biri bo‘lgani uchun arabcha boshqaruv atamalari bir-biridan uzoq tillarga – bir tomondan, fors-tojik yozma an’anasi orqali turkiy tillarga, ikkinchi tomondan, al-Andalus muhiti orqali ispan tiliga – kirib borgan. Natijada o‘zbek va ispan tillarida etimologik jihatdan yaqin, ammo hozirgi ma’nosi va vakolat doirasi farq qiladigan qatorlar shakllangan: *alcalde – cadí* – qozi, *alguacil – visir* – vazir, *aduana – diván* – devon, *emir* – amir.

Bunday qatorlar tarjimon uchun “tarjimonning soxta do‘stlari” xavfini tug‘diradi. Qozi bilan *alcalde*, vazir bilan *alguacil* o‘rtasidagi etimologik aloqa tayyor muqobil bordek taassurot uyg‘otadi, biroq sudya, shahar rahbari, hukmdor maslahatchisi va sud ijrochisi bir xil vakolatga ega emas. Muqobil noto‘g‘ri tanlansa, so‘z o‘z joyida turgani holda matndagi boshqaruv manzarasi o‘zgarib ketadi. Mavzuning dolzarbligi ana shu tarjima va leksikografiya muammosi bilan belgilanadi.

O‘zbek tilida davlat, hukumat, hokim, rais, mahkama, idora, viloyat, siyosat kabi arabizmlar boshqaruv leksikasining o‘zagini tashkil etadi va ularning ko‘pchiligi hozirgi rasmiy uslubda faol qo‘llanadi [1]. Ispan tilida esa *alcalde*, *alguacil*, *alcaide*, *alférez*, *almotacén* kabi arabizmlarning bir qismi zamonaviy ma’muriy tizimga moslashgan, boshqalari tarixiy atama sifatida saqlanib qolgan [2; 3]. Shu sababli bir xil etimonga ega birliklar ikki tilda turli faollik darajasi va turli uslubiy maqomga ega. Bu farq tarjima, ikki tilli lug‘at tuzish va tarixiy matnlarni sharhlashda hisobga olinishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi arab tili orqali tarqalgan boshqaruv atamalarining o‘zbek va ispan tillaridagi tarixiy hamda hozirgi ma’nolarini qiyoslab, ular uchun tarjima muqobilini tanlash mezonlarini ishlab chiqishdan iborat. Shu maqsadda quyidagi savollar qo‘yildi: tanlangan qatorlarda etimologik yaqinlik qaysi ma’nolarda saqlangan va qaysilarida uzilgan; ma’nolar farqi qaysi belgilarda – shaxs, muassasa yoki unvon, vakolat darajasi, davr – namoyon bo‘ladi; tarixiy va zamonaviy matnlar tarjimasida muqobilni qanday tartibda tanlash maqsadga muvofiq. Tadqiqotning yangiligi qiyos birligi sifatida butun so‘z emas, alohida ma’no olingani hamda tarjima uchun uch bosqichli qaror matritsasi taklif etilganidadir.

Adabiyotlar sharhi. Ispan tilidagi arabizmlar tarixiy leksikologiyada keng o‘rganilgan. R. Lapesa ispan tili tarixida arab unsurlarining o‘rnini, jumladan, ma’muriy va harbiy leksikaning o‘zlashuvini al-Andalus va xristian qirolliklari o‘rtasidagi uzoq muloqot bilan bog‘laydi [2]. F. Maíllo Salgado so‘nggi o‘rta asr kastil tilidagi arabizmlarni tarixiy-filologik jihatdan tahlil qilib, ularning ko‘pchiligi muassasalar bilan birga o‘zlashganini va institutlar yo‘qolgach eskirganini ko‘rsatadi [3]. F. Corrientening lug‘ati ibero-roman tillaridagi arabizmlarning andalus arabchasidagi oraliq shakllarini qayd etadi [4], J. Corominas va J.A. Pascualning etimologik lug‘ati esa so‘zlarning ispan tilida ilk qayd etilishi va keyingi ma’no taraqqiyotini yoritadi [5].

O‘zbek va ispan tillaridagi arabizmlarni qiyosiy o‘rganish yo‘nalishi nisbatan yangi. U. Burxonovning doktorlik dissertatsiyasida ikki tildagi arabizmlarning o‘xshash va farqli jihatlari tizimli tavsiflangan [6], D. Baxronova bilan hammualliflikdagi maqolada esa ularning lingvistik-etimologik xususiyatlari ko‘rib chiqilgan [7]. Biroq bu ishlarda boshqaruv atamalari alohida guruh sifatida tarjima nuqtai nazaridan tahlil qilinmagan.

Tarjimashunoslikda mansab va muassasa nomlari realiyalar yoki madaniyatga xos birliklar qatoriga kiritiladi. S. Vlaxov va S. Florin ijtimoiy-siyosiy realiyalarni, jumladan, ma’muriy birliklar va mansab nomlarini alohida guruhga ajratib, ularni transliteratsiya, kalka, tavsifiy tarjima va izoh orqali berish usullarini tasniflagan [8]. J. Franco Aixelá madaniyatga xos birliklarni tarjima qilish strategiyalarini saqlovchi (takrorlash, transkripsiya, matn ichidagi yoki tashqi izoh) va almashtiruvchi (umumlashtirish, mahalliylashtirish) turlarga bo‘ladi [9]. Mazkur maqolada shu tasniflar arabcha boshqaruv atamalarining aniq qatorlariga tatbiq etiladi.

O‘zbek leksikografiyasida arabizmlarning ma’nolari O‘zbek tilining izohli lug‘atida tarixiy va zamonaviy qatlamlarga ajratib berilgan, ko‘plab boshqaruv atamalari “tarixiy” belgisi bilan qayd etilgan [1]. Bu belgi qiyosiy tahlil uchun muhim, chunki u qaysi ma’no hozirgi tilda faol, qaysi biri faqat tarixiy matnlarda uchrashini ko‘rsatadi. Ispan leksikografiyasida ham DLE eskirgan ma’nolarni alohida belgilaydi [10]. Ikki lug‘at an’anasini birga qo‘llash har bir ma’noning davriy maqomini solishtirish imkonini beradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, arabizmlarning etimologiyasi va o‘zlashish tarixi yaxshi o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning o‘zbek va

ispan tillaridagi ma’no munosabati tarjima qarori bilan bog‘liq holda kam tadqiq etilgan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materialini to‘rtta qiyosiy qator tashkil etdi: *alcalde – cadí* – qozi, *alguacil – visir* – vazir, *aduana – diván* – devon va *emir* – amir. *Adalid* – dalil juftligi tarixiy qo‘llanishni hujjat asosida tekshirish uchun qo‘shimcha material sifatida olindi. Ispancha so‘zlarning ma’nolari va etimologiyasi Ispan tilining izohli lug‘ati (DLE) [10], o‘zbekcha muqobillarning ma’nolari O‘zbek tilining izohli lug‘ati (O‘TIL) [1] asosida aniqlandi, etimologik ma’lumotlar ixtisoslashgan lug‘atlar bilan solishtirildi [4; 5].

Qiyos birligi butun leksema emas, alohida ma’no (leksik-semantik variant) qilib olindi. Masalan, *diván*ning “kengash” ma’nosi devon bilan qiyoslanadi, “mebel” ma’nosi esa bu qiyosga kiritilmaydi. Har bir ma’no uchun to‘rtta belgi qayd etildi: etimon va o‘zlashish yo‘li, referent turi (shaxs, muassasa yoki unvon), vakolat doirasi va qo‘llanish davri. Tarixiy qo‘llanishni tekshirish uchun XV asr Aragon toji matnlari asosida tuzilgan DiCCA-XV lug‘ati [11] hamda Alfons X ning “Yetti bo‘lim” (*Las Siete Partidas*) qonunlar majmuasi [12] jalb qilindi. Tahlilda qiyosiy-tarixiy, komponent tahlil va tarjimaviy qiyos usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning cheklovlari ham qayd etilishi lozim: tahlil tanlangan atamalar bilan chegaralangan, zamonaviy izohli lug‘atlar butun o‘rta asr boshqaruv tizimini tiklash uchun yetarli emas, matnlarda qo‘llanish chastotasi esa korpus asosida o‘lchanmagan. Maqoladagi tarjima namunalari muallif tomonidan tuzilgan bo‘lib, arxiv hujjatlaridan olingan iqtiboslar emas.

Tahlil va natijalar. O‘zlashish yo‘llari. O‘zbek tilida arabcha boshqaruv atamalari VIII asrdan boshlab islom madaniyati, arab yozuvi va hujjatchilik an’anasi bilan birga kirib kelgan. Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davrida arab va fors tillarining davlat devonxonalaridagi o‘rni bu qatlamni mustahkamladi. O‘zbek tilidagi ko‘plab arabizmlar arab tilidan bevosita emas, fors-tojik tili vositasida o‘zlashgan, shuning uchun ularda arabcha artikl uchramaydi: qozi, vazir, devon, amir. Ispan tilida esa o‘rta asr arabizmlarining katta qismi andalus arabchasidagi artiklli shakllardan olingan, shu bois *al-*, *a-* unsurlari so‘z tarkibiga singib ketgan: *alcalde*, *alguacil*, *aduana*, *adalid* [2; 4]. Bu fonetik belgi o‘zlashish yo‘li va davrini aniqlashda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Ayni paytda bir etimon ispan tiliga turli davrlarda, turli yo‘llar bilan qayta kirishi mumkin. *Alcalde* va *cadí* bir arabcha *qāḍī* so‘ziga borib taqaladi [10]: birinchisi andalus arabchasidagi artiklli shakldan erta davrda o‘zlashgan, ikkinchisi esa artiklsiz shaklda bo‘lib, musulmon sudyasini nomlovchi tarixiy atama sifatida qo‘llanadi. *Alguacil* va *visir* ham bitta *wazīr* so‘zining ikki xil o‘zlashgan shaklidir [10]. Shakllar yaqinligini bitta o‘zlashish hodisasining natijasi deb qabul qilish xato xulosalarga olib kelishi mumkin.

Alcalde – cadí – qozi qatori. Qozi va *cadí* musulmon huquqiy an'anasidagi sudya ma'nosida yaqinlashadi: ikkalasi ham shariat asosida hukm chiqaruvchi shaxsni bildiradi [1; 10]. *Alcalde* esa hozirgi ispan tilida, avvalo, munitsipalitet, ya'ni mahalliy hokimiyat rahbarini anglatadi [10]. Demak, *alcalde* ma'nosida sud yuritish belgisi o'rnini mahalliy boshqaruv belgisi egallagan. Tarjimada bu farq bevosita aks etadi: zamonaviy ma'muriy matnda *alcalde* "shahar meri" yoki "munitsipalitet rahbari" deb beriladi, "qozi" muqobili esa faqat *cadí* uchun saqlanadi. O'rta asr hujjatidagi *alcalde* haqida gap ketsa, uning vakolati – sud, ma'muriy yoki harbiy – matn asosida alohida aniqlanadi. Shu sababli "ma'no kengaygan" yoki "toraygan" degan umumiy tavsif yetarli emas: qaysi xizmat sohasi va qaysi vakolat nomlanayotgani ko'rsatilishi kerak.

Bu qatorning tarixiy jihati alohida e'tiborga loyiq. O'rta asr Kastiliyasida *alcalde* atamasi sud va ma'muriy vazifalarni birga bajargan mahalliy mansabdorlarni nomlagan, keyinchalik munitsipal boshqaruv tizimi shakllanishi bilan uning sud bilan bog'liq ma'nosi chekinib, shahar rahbari ma'nosi asosiy bo'lib qolgan [3; 10]. O'zbek tilidagi qozi esa sudyalik ma'nosini saqlagan, lekin hozirgi davlat tuzilmasida u tarixiy atama hisoblanadi, zamonaviy sud tizimida "sudya" so'zi qo'llanadi [1]. Shunday qilib, qatorning ikki uchidagi birliklar turli yo'nalishda rivojlangan: biri boshqaruv, ikkinchisi tarixiy sud atamasi sifatida saqlangan. Bu holat tarixiy va zamonaviy matnlar uchun alohida tarjima qoidalarini talab qiladi.

Alguacil – visir – vazir qatori. *Visir* ispan tilida musulmon hukmdori huzuridagi vazirni bildiradi va tarixiy atama sifatida qo'llanadi [10]. O'zbekcha vazir esa ikki ma'noga ega: tarixiy davlat arbobi va hozirgi hukumat a'zosi – vazirlik rahbari [1]. Bundan tarjima yo'nalishiga bog'liq qoida kelib chiqadi: tarixiy *visir*ni "vazir" deb berish mumkin, ammo zamonaviy o'zbekcha vazir ispan tiliga *ministro* deb o'giriladi. *Alguacil* esa shu etimonga ega bo'lsa-da, hozirgi tilda sud yoki munitsipal idoradagi ijro va yordamchi xizmat xodimini bildiradi [10]. Bu qatorda farq faqat nomlanishda emas, xizmat pog'onasida ham ko'rinadi: yordamchi xodimni "vazir"ga aylantirish hujjatdagi harakat uchun mas'ul shaxsning maqomini butunlay o'zgartiradi.

O'zbekcha vazir so'zining tarixiy ma'nosi ham bir xil emas. Tarixiy matnlarda vazir hukmdor huzuridagi oliy mansabdorni bildirgan bo'lsa, hozirgi tilda u hukumat tarkibidagi vazirlik rahbarini anglatadi [1]. Demak, o'zbekcha matnning o'zida ham davrga qarab vakolat o'zgaradi. Tarixiy matnni ispan tiliga o'girishda *visir* muqobili, zamonaviy rasmiy hujjatda esa *ministro* muqobili tanlanishi shu ichki farqdan kelib chiqadi. Agar tarixiy matnda vazirning aniq vazifasi ko'rsatilmagan bo'lsa, *visir* shakli saqlanib, izohda uning davlat devonidagi o'rni qisqacha ochib beriladi.

Aduana – diván – devon qatori. Bu so'zlar arabcha *dīwān* orqali forscha (pahlaviy) *dēwān* so'ziga borib taqaladi [4; 10]. Shu bois ularni "asl arabcha so'zlar" deyishdan ko'ra "arab tili orqali tarqalgan so'zlar" deyish aniqroq. *Aduana* andalus arabchasidagi artiklli shakldan o'zlashib,

bojxona ma’nosiga ixtisoslashgan, *diván* esa bir necha ma’noga ega: tarixiy kengash yoki davlat idorasi, she’rlar to‘plami va yumshoq o‘rindiq [10]. O‘zbekcha devon “davlat idorasi, mahkama” va “she’rlar to‘plami” ma’nolarini saqlagan [1]. Demak, bu qatordagi muqobillik ma’no darajasida belgilanadi: *aduana* – bojxona, *diván*ning adabiy ma’nosi – devon, tarixiy ma’nosi – devon yoki devonxona, mebel ma’nosi – divan.

O‘zbek tilida devon so‘zi tarixiy matnlarda markaziy davlat idorasi va uning bo‘limlari ma’nosida keng qo‘llangan, devonbegi kabi lavozim nomlari ham shu asosda yasalgan. Hozirgi tilda esa uning “she’rlar to‘plami” ma’nosi faolroq bo‘lib, “idora” ma’nosi asosan tarixiy matnlar va “devonxona” kabi birliklarda saqlangan [1]. Ispancha *diván*ning “mebel” ma’nosi esa o‘zbek tiliga rus tili orqali kirgan divan so‘zi bilan mos keladi. Shunday qilib, bir etimonga borib taqaluvchi birliklar ikki tilda turlicha ma’no qatlamlarini hosil qilgan va tarjimonni har bir ma’noni alohida tekshirishga majbur qiladi.

Emir – amir qatori. Bu qatorda shakl va asosiy unvon ma’nosi saqlangan [1; 10]. Biroq unvon egasining vakolati davr va hududga bog‘liq: amir hukmdor, viloyat boshlig‘i yoki qo‘shin sarkardasi bo‘lishi mumkin. Shu sababli tarjimada “amir” shakli saqlanadi, zarur bo‘lsa, shaxsning tarixiy maqomi birinchi qo‘llanishda qisqa izoh bilan ochib beriladi. Hukmdorlik unvonini harbiy qo‘mondonlik vazifasi bilan izohsiz tenglashtirish noto‘g‘ri.

Adalid – dalil juftligi. Ispancha *adalid* andalus arabchasidagi *addalíl* (arab. *dalīl* “yo‘lboshchi”) shaklidan kelib chiqqan [4; 10]. Alfons X ning “Yetti bo‘lim” majmuasidagi ikkinchi qismning XXII tituli adalidlar, almogavarlar va piyodalarga bag‘ishlangan bo‘lib, unda adalid lavozimiga qo‘yiladigan talablar belgilangan [12; 13]. DiCCA-XV lug‘atida bu so‘z XV asr Aragon toji matnlarida harbiy ma’noda qayd etilgan [11]. Hozirgi ispan tilida *adalid* ko‘chma ma’noda “biror g‘oya yoki harakatning yetakchisi”ni ham anglatadi [10]. O‘zbekcha dalil esa “isbotlovchi asos” ma’nosiga ega [1] va harbiy vazifa bilan bog‘lanmaydi. Bu juftlik umumiy etimon tarjimada hech qanday muqobillik kafolati bermasligini yaqqol ko‘rsatadi.

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Boshqaruv atamalarida ma’no munosabati va tarjima chegaralari

Qiyosiy qator	Etimon va o‘zlashish yo‘li	Ma’no munosabati	Tarjima mezoni
alcalde – qozi	*qāḍī*; andalus arabchasidagi artiklli shakl	Hozirgi vazifalar farqli: mahalliy hokimiyat rahbari / sudya	Zamonaviy matnda “shahar meri”; tarixiy matnda vakolat tekshiriladi
cadí – qozi	*qāḍī*; keyingi, artiklsiz kitobiy o‘zlashma	Musulmon sudyasi ma’nosida yaqin	“qozi”; davr va huquqiy an’ana hisobga olinadi
visir – vazir	*wazīr*	Tarixiy ma’noda yaqin; o‘zbekchada zamonaviy ma’no ham bor	Tarixiy *visir* – “vazir”; hozirgi vazir – *ministro*

Qiyosiy qator	Etimon va o‘zlashish yo‘li	Ma’no munosabati	Tarjima mezoni
alguacil – vazir	*wazīr*; andalus arabchasidagi artiklli shakl	Vakolat va xizmat pog‘onasi farqli	Ijro yoki yordamchi xizmat nomi bilan beriladi
aduana – devon	forscha *dēwān* > arab. *dīwān* > andalus arabchasi	Hozirgi muassasalar farqli	*aduana* – “bojxona”
diván – devon	forscha *dēwān* > arab. *dīwān*	Kengash va she’rlar to‘plami ma’nolarida yaqin	Adabiy va tarixiy ma’no – “devon”; mebel – “divan”
emir – amir	*amīr*	Unvon ma’nosi yaqin	“amir”; davr va hudud bo‘yicha izoh
adalid – dalil	*dalīl*; andalus arabchasidagi *addalíl*	Harbiy yo‘lboshchi / isbot – muqobil emas	Tarixiy matnda tavsifiy tarjima yoki izoh

Jadvaldagi chiziqcha etimologik yoki qiyosiy aloqani bildiradi va hozirgi tarjimada tenglik degani emas. Natijalar muqobillikni butun leksema darajasida emas, ma’no darajasida baholash zarurligini ko‘rsatadi: *cadí* – qozi qatorida ma’no davomiyligi, *visir* – vazir qatorida davr bilan cheklangan moslik, *alcalde* – qozi va *alguacil* – vazir qatorlarida esa vakolat farqi ustun turadi.

Muhokama. Olingan natijalarni tarjimashunoslikdagi realiyalar nazariyasi bilan solishtirish mumkin. S. Vlaxov va S. Florin tasnifiga ko‘ra, mansab nomlari ijtimoiy-siyosiy realiyalar bo‘lib, ular uchun transkripsiya, kalka va tavsifiy tarjima o‘rtasida tanlov qilinadi [8]. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, etimologik yaqin qatorlarda bu tanlov qo‘shimcha murakkablik kasb etadi: shakli tanish muqobil (qozi, vazir) o‘quvchiga tushunarli tuyulgani bilan, vakolatni noto‘g‘ri yetkazishi mumkin. J. Franco Aixelá ta’kidlaganidek, mahalliylashtirish strategiyasi matnni ravon qiladi, biroq asliyatdagi madaniy farqni yo‘qotish xavfini tug‘diradi [9]. Masalan, o‘rta asr *alcalde*sini izohsiz “hokim” deb atash bugungi boshqaruv tuzilmasini o‘tmishga ko‘chiradi.

Muallif tuzgan namunalar bu farqni aniq ko‘rsatadi. Zamonaviy ma’muriy matndagi *El alcalde firmó la resolución* jumlasi “Shahar meri qarorni imzoladi” deb, tarixiy matndagi *El visir aconsejó al sultán* jumlasi esa “Vazir sultonga maslahat berdi” deb tarjima qilinadi. Ikkala holatda ham muqobil arabcha manbaga qarab emas, gapda ifodalangan vakolatga qarab tanlanadi. Tarixiy roman yoki muzey izohida esa asl mansab nomini saqlab, birinchi qo‘llanishda vazifasini tushuntirish va keyingi o‘rinlarda shu nomni izchil qo‘llash ma’qul.

Matn janri muqobil tanlashga bevosita ta’sir qiladi. Ilmiy-tarixiy maqolada atamaning asl shakli va etimologiyasi ko‘rsatilishi o‘quvchi uchun foydali, chunki u manbaga qaytish imkonini beradi. Badiiy tarixiy asarda esa asl nomni tez-tez izohlash o‘qishni og‘irlashtiradi, shu bois izoh birinchi qo‘llanish yoki lug‘atcha bilan cheklanadi. Rasmiy-ma’muriy matnda, aksincha, funksional muqobil ustun turadi: Ispaniya munitsipaliteti rahbari haqidagi xabarda *alcalde* “shahar

meri” deb beriladi va etimologik izohga ehtiyoj qolmaydi. Turizm va muzey matnlarida ikki yondashuv birlashtiriladi: asl nom saqlanib, uning yonida qisqa tavsif beriladi.

Shu asosda muallif tarjimon uchun uch bosqichli qaror matritsasini taklif etadi (2-jadval). Birinchi bosqichda matnning davri va hududi, ikkinchisida atamaning referenti (shaxs, muassasa yoki unvon), uchinchisida vakolat doirasi aniqlanadi va shundan so‘ng muqobil tanlanadi. Agar javob noaniq bo‘lsa, tavsifiy muqobil yoki qisqa izoh qo‘llanadi.

2-jadval. Boshqaruv atamasini tarjima qilishda qaror matritsasi (muallif taklifi)

Bosqich	Tekshiriladigan savol	Misol	Tavsiya etilgan yechim
1. Davr va hudud	Matn qaysi davr va qaysi boshqaruv tizimiga tegishli?	O‘rta asr Kastiliyasi yoki hozirgi Ispaniya munitsipaliteti	Tarixiy matnda asl nom saqlanadi; zamonaviy matnda funksional muqobil olinadi
2. Referent turi	Atama shaxsni, muassasani yoki unvonni bildiradimi?	*diván*: kengash, idora, to‘plam, mebel	Ma’no aniqlanadi; har bir ma’noga alohida muqobil beriladi
3. Vakolat doirasi	Shaxs kimga bo‘ysunadi, qanday qaror chiqaradi, uni kim bajaradi?	*alguacil*: ijrochi xodim, vazir emas	Muqobil vakolatni kengaytirmasligi kerak; noaniq bo‘lsa – tavsifiy tarjima yoki izoh
4. Matn janri va o‘quvchi	Izoh qayerda va qanday hajmda kerak?	Ilmiy maqola, tarixiy roman, muzey yorlig‘i	Birinchi qo‘llanishda qisqa izoh, keyin izchil muqobil

Matritsa shaxs va muassasani farqlashga, ayniqsa, devon guruhida yordam beradi: kengash, uning yig‘iladigan xonasi, adabiy majmua va bojxona bir referent emas. Etimologik aloqani ko‘rsatish bu farqlarni yo‘qotmasligi kerak. Shu bois ikki tilli lug‘atlarda ma’nolarni raqamlab ajratish tarjimonga tarixiy yaqinlikni hisobga olgan holda kontekstga mos birlikni tanlash imkonini beradi.

Matritsani lug‘at maqolasiga tatbiq etish misolini ko‘rib chiqaylik. Ispancha-o‘zbekcha lug‘atda *alcalde* so‘zi uchun quyidagi tuzilma maqsadga muvofiq: 1) zamonaviy ma’no – shahar meri, munitsipalitet rahbari; 2) tarixiy ma’no – o‘rta asrlarda sud va ma’muriy vazifalarni bajargan mansabdor (vakolati matn asosida aniqlanadi); etimologik izoh – andalus arabchasidagi *alqáḍi*, arabcha *qāḍī* “sudya”, o‘zbekcha qozi bilan etimologik aloqador [4; 10]. Bunday tuzilmada etimologik ma’lumot muqobil sifatida emas, ma’lumot sifatida beriladi va tarjimonni “qozi” muqobilini avtomatik tanlashdan saqlaydi. Xuddi shu tartibda *alguacil*, *diván* va *adalid* maqolalarini ham tuzish mumkin.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur. *Adalid*ning hujjatli tarixi boshqa mansablar taraqqiyotini isbotlamaydi, zamonaviy izohli lug‘at esa o‘rta asr boshqaruv

tizimini to‘liq tiklash uchun yetarli manba emas. Ma’no o‘zgarishlarining aniq vaqtini belgilash uchun davri va janri mos tarixiy matnlarni, shuningdek, tarixiy korpuslarni jalb etish lozim.

Qiyos bevosita va bilvosita o‘zlashishni farqlash muhimligini ham ko‘rsatdi. O‘zbek tilidagi arabizmlarning fors-tojik vositachiligi ularning shakli va ma’no doirasiga ta’sir qilgan, ispan tilida esa andalus arabchasi va roman tillari o‘rtasidagi uzoq muloqot o‘ziga xos fonetik va semantik iz qoldirgan [2; 4]. Shuning uchun etimologik jihatdan arabcha bo‘lgan har bir atamaning qabul qiluvchi tilga kirish yo‘li alohida aniqlanadi. Bu ma’lumot tarjima qarori uchun ham ahamiyatli, chunki o‘zlashish yo‘li ko‘pincha so‘zning qaysi madaniy kontekstda qo‘llanishini belgilaydi.

Xulosa. Arab tili orqali tarqalgan boshqaruv atamalarining o‘zbek va ispan tillaridagi ma’nolarini qiyoslash shuni ko‘rsatdiki, etimologik yaqinlik tarjimadagi muqobillikning faqat bir shartidir. O‘zbek tilida bu atamalar asosan fors-tojik vositachiligida, artiklsiz shaklda o‘zlashgan bo‘lsa, ispan tilida ular ko‘pincha andalus arabchasidagi artiklli shakllardan olingan, ayrim etimonlar esa turli davrlarda ikki marta – dublet sifatida – kirgan (*alcalde* / *cadí*, *alguacil* / *visir*).

To‘rt qatorda ma’no munosabati turlicha: *cadí* – qozi qatorida sudya ma’nosi saqlangan; *visir* – vazir qatorida moslik tarixiy ma’no bilan cheklanadi; *alcalde* – qozi va *alguacil* – vazir qatorlarida vakolat va xizmat pog‘onasi farqi ustun; *diván* – devon qatorida ayrim ma’nolar mos keladi, *aduana* uchun esa “bojxona” muqobili talab etiladi. *Adalid* – dalil juftligi umumiy etimon tarjimada muqobillik bermasligini ko‘rsatadi.

Tarjimonlar uchun quyidagilar tavsiya etiladi: muqobilni butun so‘z bo‘yicha emas, ma’no bo‘yicha tanlash; davr, referent turi va vakolat doirasini ketma-ket aniqlash (2-jadval); tarixiy unvonlarni zamonaviy lavozimlarga izohsiz tenglashtirmaslik; asl nom saqlangan joyda birinchi qo‘llanishda qisqa izoh berish. Leksikograflarga ispancha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ispancha lug‘atlarda har bir ma’noning qo‘llanish sohasini (tarixiy, zamonaviy ma’muriy, adabiy) belgilash hamda etimologik izohni ma’no ta’rifidan alohida berish tavsiya qilinadi. Keyingi tadqiqotlarda bu atamalarning tarixiy hujjatlar va zamonaviy matn korpuslaridagi qo‘llanishini qiyoslash, boshqa boshqaruv atamalarini (*alcaide, alférez, almotacén* va boshqalar) ham shu mezonlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Lapesa R. Historia de la lengua española. – 9.ª ed. – Madrid: Gredos, 1981. – 690 p.

3. Maíllo Salgado F. Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media: consideraciones históricas y filológicas. – Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca; Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1983. – 379 p.

4. Corriente F. Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance. – Madrid: Gredos, 1999. – 589 p.

5. Corominas J., Pascual J.A. Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico: en 6 t. – Madrid: Gredos, 1980–1991.

6. Burkhonov U.F. Similitudes y diferencias en los arabismos de las lenguas española y uzbeka: tesis doctoral. – Toledo: Universidad de Castilla-La Mancha, 2024. – URL: https://ruidera.uclm.es/server/api/core/bitstreams/1d79c49a-ef29-4bce-a922-68d89c01ee2e/content

7. Baxronova D., Burxonov U. O‘zbek va ispan tillariga o‘zlashgan arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlari // O‘zbekistonda xorijiy tillar (Foreign Languages in Uzbekistan). – 2023. – № 1 (48). – B. 65–75. – DOI: https://doi.org/10.36078/1678951407

8. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 343 с.

9. Franco Aixelá J. Culture-specific items in translation // Translation, Power, Subversion / ed. by R. Álvarez, M.C.-Á. Vidal. – Clevedon: Multilingual Matters, 1996. – P. 52–78.

10. Real Academia Española, Asociación de Academias de la Lengua Española. Diccionario de la lengua española. – 24.ª ed. – Madrid, 2026. – Versión en línea. – URL: https://dle.rae.es (*alcalde, alguacil, aduana, cadí, diván, emir, visir, adalid* maqolalari; murojaat sanasi: 04.11.2026).

11. Lleal C. (dir.). Diccionario del castellano del siglo XV en la Corona de Aragón (DiCCA-XV). – Barcelona: Universitat de Barcelona, Grup d’Història i Contacte de Llengües. – ISSN 2339-7632. – URL: https://ghcl.ub.edu/diccaxv/dictionary/ViewLema/609 (*adalid* maqolasi; murojaat sanasi: 04.11.2026).

12. Alfonso X el Sabio. Las Siete Partidas. Partida II, título XXII «De los adalides, e de los almogávares, e de los peones». – Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. – URL: https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/las-siete-partidas-del-sabio-rey-don-alonso-el-ix-sic-tomo-i-que-contiene-la-1-y-2-partida--0/html/

13. Gassmann J. The Siete Partidas: a repository of mediaeval military and tactical instruction // Acta Periodica Duellatorum. – 2021. – Vol. 9, № 1. – DOI: https://doi.org/10.36950/apd-2021-002